

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (KMÜ EFAD)

Karamanoğlu Mehmetbey University Journal of Literature Faculty

E-ISSN: 2667 – 4424

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/efad>

Tür: Araştırma Makalesi
Kabul Tarihi: 30 Aralık 2021

Gönderim Tarihi: 25 Eylül 2021
Yayımlanma Tarihi: 01 Ocak 2022

Atıf Künyesi: Furkani, M. (2022). Kul Hakkı Bağlamında Yunus Emre'nin İbadete Yaklaşımı. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2021 Yunus Emre ve Türkçe Yılı Yunus Emre Hatıra Sayısı), 50-60.

DOI: <https://doi.org/10.47948/efad.1000654>

KUL HAKKI BAĞLAMINDA YUNUS EMRE'NİN İBADETE YAKLAŞIMI

Mehterhan FURKANI*

Öz

Allah ile kul arasındaki bağlantının sürekliliğini sağlayan ibadet, insanlar ile cinlerin yaratılış gayesi olup Allah'ın emrine uyma ve yasaklarından sakınmanın tamamını kapsayan bir terimdir. Bu anlamda ibadetlerin bir kısmı Allah (c.c.) hakkı ile alakalı iken diğer bir kısmı da kul hakkı ile ilgilidir. Allah'a (c.c.) gerçek bir kul olabilmenin ancak ibadetin her iki boyutuna riayet etmekle mümkün olduğu açıktır. İnsanların bir kısmı bunların biri konusunda hassasiyet gösterdiği halde diğerine önem vermeyebilmektedir. Yani bir kısım insanlar Allah (c.c.) hakkında gösterdiği hassasiyeti kul hakkında ve diğer bir kısmı ise kul hakkında gösterdiği hassasiyeti Allah (c.c.) hakkında göstermemektedir. Kur'an ve sünnette Allah (c.c.) hakkı ile beraber kul hakkının önemi de vurgulanmaktadır. Yunus Emre bir yandan namaz ve oruç gibi ibadetlerin bizzat kendilerinin önemini sıkça dile getirip namazsız bir İslam'ın mümkün olmadığını ifade ederken diğer yandan ibadetin manevî boyutuna da vurgu yapmaktadır. O yine her bir Müslüman'ın, kul hakkına girme, ibadette gösteriş, ibadette mağrur olma gibi, ibadeti yok eden hususlardan uzak durulmasının gerekliliği üzerinde de durmakta ve bunların ibadetin önemli birer parçaları olduğunun altını çizmektedir. Bu makalede ilk önce Yunus Emre'nin dikkat çekmek istediği hususları vurgulayan ayet ve hadislere atıfta bulunulacak, ardından onun Divân'ında yer alan şiirlerinden hareketle kendisinin Allah hakkıyla kul hakkının önemine yaptığı vurgular ile ilgili beyitlerinden örnekler verilecektir. Makalenin hedefi sadece Yunus Emre'nin bu yöndeki görüşlerini ayet ve hadisler ile desteklemektir. Dolayısıyla görüşleri ayrıca başka mutasavvıflar vs. ile karşılaştırılmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbadet, Yunus Emre, İbadet Kavramı, İbadetin Kapsamı, Allah Hakkı, Kul Hakkı.

Yunus Emre's Approach to Worship: Within the Framework of Concept and Scope

Abstract

Worship, which is the purpose of creation, is a term that covers the whole of obeying Allah's orders and avoiding His prohibitions. Some of them are related to the right of Allah, while others are related to the right of people. It is clear that being a real servant of Allah is only possible by observing both aspects of the mentioned worship. In fact, the rights of people are more sensitive than the rights of Allah in some respects. Although some people are sensitive to one of these, they may not attach importance to the other. In the Qur'an and Sunnah, the importance of the right of the people is emphasized along with the right of Allah. On one hand, Yunus Emre frequently expresses the importance of worship such as prayer and fasting and states that

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Aksaray/Türkiye.
E-Posta: mehterhan_4@windowslive.com / Orcid No: <https://orcid.org/0000-0002-4415-7830>.

** Bu çalışma 3-4 Kasım 2020 tarihinde Aksaray'da düzenlenen V. Uluslararası Aksaray Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulmuş ve bildiri kitabında "Yunus Emre'nin İbadet Anlayışı" başlığıyla yayımlanmış metnin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş şeklidir.

Islam without prayer is not possible, on the other hand, he also emphasizes the spiritual dimension of worship. He also stresses the necessity of staying away from things that destroy worship as a violation of the right of the human, showing off and being proud of worshipping and underlines that these are important parts of worship. In this article, we will first refer to the verses and hadiths by emphasizing the points that Yunus Emre wants to point out. Then, examples will be given from Yunus Emre's own words about his point on the importance of human rights and the right of Allah. The aim of the article is to support Yunus Emre's views in this regard with verses and hadiths. Therefore, his views will not be compared with other mystics etc.

Keywords: Worship, Yunus Emre, Worship Concept, Worship's Scope, Divine Rights, Interpersonal Rights.

Giriş

Arapça bir kelime olan ibadet, sözlükte itaat, boyun eğmek, alçak gönüllülük (el-Ezherî, 2001: II/138) gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak de geniş anlamda mükelleflerin sevgi ve saygı ile Allah'ın (c.c.) rızasına uygun davranmalarıdır. Aynı kökten gelen ubûdiyyet ise kişinin “hayatını daima Allah'a (c.c.) karşı saygı ve itaat bilinci içinde sürdürmesi” (Sinanoğlu, 1999: XIX/233) şeklinde tanımlanmıştır.

Burada, ibadetler konusunda en kapsayıcı ve açık olduğunu düşündüğümüz için, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) tanımına yer vereceğiz. İbn Teymiyye ibadeti şöyle tanımlamaktadır:

“İbadet, Yüce Allah'ın (c.c.) sevip razı olduğu, gizli açık bütün söz ve fiili kapsayan bir kavramdır. Binaenaleyh ibadet; namaz, zekât, oruç, hac, doğru söz, emaneti sahibine geri vermek, ana-babaya iyilikte bulunmak, sıla-i rahim (akrabalarla ilişkiyi sürdürmek ve onları gözetmek), ahde vefa, iyiliği emretmek, kötülükten men etmek, kâfirlere ve münafıklara karşı cihad etmek, komşuya, yetime, fakire, yolda kalmışlara, kölelere ve hayvanlara iyi davranmak; dua etmek, zikretmek, Kur'an okumak gibi ibadetlerin tamamını içermektedir. Aynı şekilde Allah'ı (c.c.) ve Resulünü sevmek, (sadece) Allah'tan (c.c.) korkmak, O'na teslim olmak, dinde ihlas, Allah'ın (c.c.) hükümlerine sabretmek, nimetlerine karşı şükretmek, takdirine rıza göstermek, O'n'a tevekkül etmek, O'nun rahmetini ümid edip azabından korkmak ve benzerini kapsamaktadır. Zira ibadet, Allah'ın (c.c.) sevdiği, razı olduğu bir husus olup mahlukatın (cinler ve insanları) da yaratılışının gayesidir” (İbn Teymiyye, 1426: 44).

Bu açıdan baktığımızda ibadetin çok geniş bir kavram olduğunu, dolayısıyla ubûdiyyeti de kapsadığını görmekteyiz. Ancak genellikle mutasavvıflar ubûdiyyetin daha ileri bir düzey olduğunu, hatta ibadetin bir araç ve ubûdiyyetin ise amaç olduğunu söylemektedirler. Onlara göre, ibadet zahirî bir eylem iken ubûdiyyet batınî ve manevî bir husustur (Ceyhan, 2012: XLII/33).

Allah (c.c.) Kur'an-ı Kerim'de, cinler ve insanları sadece kendisine ibadet etsin diye yarattığını açıkça beyan etmektedir (Zariât 51/56). Allah'a (c.c.) karşı kulluğun tam olarak yerine getirilebilmesi için O'nun bütün emirlerini yerine getirmek ve yasaklarından da sakınmak gerekir. Tam anlamıyla Allah'a (c.c.) bir kul olmak için hem Allah (c.c.) hakkına hem de kul hakkına riayet etmek gerekmektedir. Nitekim Allah (c.c.) *(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً)* “Ey iman edenler! Hep birden barışa girin” (Bakara 2/208) buyurarak İslam dinine tam olarak girmemizi emretmektedir.

Yani namaz, oruç, hac vs. ibadetlerin gerekliliği gibi kul hakkına da girmemek gerekir. Bazen insan bu hususların biri konusunda çok hassas iken diğerini ihmal edebilmektedir. Mesela bazen bir Müslüman kul hakkı konusunda çok hassas olur, kimseye haksızlık etmez, kimseye zarar vermez, kimsenin hakkını yemez; ancak Allah (c.c.) hakkı konusunda ihmalkâr davranır, namaz kılmaz, oruç tutmaz ve hatta “önemli olan namaz, oruç vs. değil kul hakkı yememektir” diyerek bu davranışını meşrulaştırmaya çalışır. Bazen de bir insan bunun tam tersi gibi olur; tüm ibadetlerin farzlarını, vaciplerini, sünnetleri, nafilerini yerine getirir; ancak kul hakkı konusunda aynı hassasiyeti göstermez. Kul hakkını hafife alır. Günümüzden örnek verecek olursak mesela bir Müslüman Cuma namazına gider, namazdan sonraki tesbihâta kadar her şeye özen gösterir, müstehap olan bir husustan bile asla taviz vermez; ancak namazdan çıktığı anda sigarasını yakar, insanlara ve çevresine verdiği zararı hiç de önemsemmez. Camiye gittiğinde sigaranın pis kokusundan dolayı namaz kılanların rahatsız olacaklarını asla hesaba katmaz. Yine hacca giden Müslümanlardan bazıları Hacerü'l-esved'e dokunabilmek için bir veya birkaç Müslüman'ın ezilip ölmesine sebep

olabilmektedir. Böylece farz bile olmayan bir ibadeti yerine getirmek için insanların ölümüne sebep olabilir. Yine ibadet konusunda çok hassas olan bir esnaf, alışverişine bazen hile karıştırmaktan sakınmaz.

Kur'an ve sünnette bu konuda dengeli davranmanın önemine dikkat çekilmekte, Allah (c.c.) hakkı ile birlikte kul hakkının da ehemmiyetine vurgular yapılmaktadır. Bu çalışmada konuyla ilgili birkaç ayet ve hadisi zikredip ardından Yunus Emre'nin bu yöndeki görüşünü açıklayan şiirlerinden örnekler vereceğiz. Yunus Emre ve görüşleri ile ilgili onlarca çalışmalar yapılmıştır; ancak bizim ele aldığımız şekliyle görüşleri ele alınmamıştır.

1. Kul Hakkına Vurgu Yapan Ayet ve Hadislerden Bazı Örnekler

Kur'an'da insanların fert ve toplama iyi geçinmesi ve onlara iyilik yapmaları gerektiği hususunda birçok ayet bulunmaktadır. Her bir insanın, en yakından başlamak üzere herkese iyilik yapmasının dini bir görev olduğu ifade edilmektedir. Mesela Allah (c.c.) birçok yerde, en büyük günah olan şirk konusunda uyarıda bulunurken veya kendisine ibadet etmemizi emrederken hemen ardından anne-baba hakkı başta olmak üzere kul hakkı konusuna da değinmektedir.

﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾.

İsrâiloğulları'ndan, "Allah'tan (c.c.) başkasına kulluk etmeyin, anne babaya, yakınlara, yetimlere, düşkünlere iyilik edin, insanlarla güzel konuşun, namazı kılın, zekâtı verin" diye söz almıştık. Sonra siz pek azınız müstesna, döndünüz; hala da yüz çevirip duruyorsunuz (el-Bakara 2/83).

Bu ayete baktığımızda Allah (c.c.) hakkıyla kul hakkının iç içe zikredildiğini görmekteyiz. Allah'tan (c.c.) başkasına tapmaktan sakındırıldıktan sonra kul hakkına yer verilmekte onun ardından ise tamamen Allah (c.c.) hakkı olan namaz ve sonunda da hem Allah (c.c.) hakkı ve hem de kul hakkını ilgilendiren zekât zikredilmektedir. Bu husus da her iki hakkın iç içe ve önemli olduğunu göstermektedir.

﴿وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجُنُبِ وَأَبْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَلًا فُجُورًا﴾.

Allah'a (c.c.) kulluk edin, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, yakınlara, yetimlere, düşkünlere, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşta, yolcuya ve elinizin altında bulunan kimselere iyilik edin. Allah (c.c.), kendini beğenip öğünenleri elbette sevmez (en-Nisâ 4/36).

Yukarıdaki ayette olduğu gibi bu ayette de "Allah'a (c.c.) şirk koşmayın" buyruğundan hemen sonra insanlar içerisinde en çok hak sahibi olan ana-baba ile başlanarak, yakınlığı ve ihtiyaç derecesi itibarıyla sıralanmak sureti ile fert ve topluma karşı iyilik yapmamız emredilmektedir. Allah'a (c.c.) karşı sorumluluğumuzun yanı sıra fert ve topluma karşı sorumluluğumuz da hatırlatılmaktadır.

﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا آفٌ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا. وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِيلِ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا﴾.

Rabbin, yalnız kendisine tapmanızı ve ana babaya iyilik etmeyi buyurmuştur. Eğer ikisinden biri veya her ikisi, senin yanında iken ihtiyarlayacak olursa, onlara karşı "Öf" bile demeyesin, onları azarlamayasın. İkisine de hep tatlı söz söyleyesin. Onlara acıyarak alçak gönüllülük kanatlarını ger ve: "Rabbim! Küçükken beni yetiştirdikleri gibi sen de onlara merhamet et!" de (el-İsrâ 17/23-24).

Bu ayette yine Allah (c.c.) kendisine şirk koşmayı yasakladıktan sonra bize en yakın olan ve en fazla hak sahibi olan anne ve babaya iyiliği emredip onlara en ufak rahatsızlık vermeyi bile yasaklamaktadır.

Bu ve benzeri âyetlere bakıldığında Allah'a (c.c.) kul olabilmek için, kul hakkına dikkat etmenin ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak şu da unutmamalıdır ki hiçbir zaman insanları memnun etmek için Allah'a (c.c.) itaatsizlik etmek caiz değildir. Nitekim diğer bir ayette Allah (c.c.) ana-baba hakkına vurgu yaparken bu hususa da değinmekte ve şöyle buyurmaktadır:

(وَإِنْ جَاهِدَاكَ عَلَىٰ أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَىٰ وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ).

Biz insana, ana ve babasına karşı iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Annesi onu, güçsüzlükten güçsüzlüğe uğratarak karnında taşımıştı. Çocuğun süttten kesilmesi iki yıl içinde olur. Bana ve ana babana şükret diye tavsiyede bulunmuşuzdur. Dönüş Bana'dır. Ey insanoğlu! Ana baba, seni, körü körüne Bana ortak koşman için zorlarsa, onlara itaat etme; dünya işlerinde onlarla güzel geçin...(Lokmân 31/14-15).

(وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهِدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا...).

Biz, insana, ana ve babasına karşı iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Eğer ana baba, seni bir şeyi körü körüne Bana ortak koşman için zorlarsa, o zaman onlara itaat etme. Dönüşünüz Banadır. Yaptıklarınızı size bildiririm (el-Ankebût 29/8).

Yine zekât Kur'an'da birçok yerde namazla beraber zikredilmektedir. Böylece Allah (c.c.) bir yandan namaz ile bedenî ibadetleri, zekât ile malî ibadetler emrederken diğer yandan da namaz ile Allah (c.c.) hakkına zekât ile de kul hakkına değinmektedir.

Ayrıca haksız bir şekilde başkalarının mallarını yemeyi yasaklayan ayetlerde verdir. Bunlardan biri şu ayettir:

(وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبُطْلِ وَتُدْءُوا بِهَا إِلَى الْكُفَّامِ لِيَأْكُلُوا فَرِيقًا مِّنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ).

"Aranızda birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hakimlere (rüşvet olarak) vermeyin." Bakara Suresi; 188

Bu ayetlere bir bütün olarak baktığımızda bir kişinin kâmil ve tam anlamıyla Müslüman olup olmamasının hem Allah (c.c.) hem de fert ve toplumla olan ilişkisine bağlı olduğunu, her ikisini dikkate almasının gerektiğini ve her iki ilişki arasında dengeli davranmanın önemine vurgu yapıldığını görmekteyiz. Yani sadece Allah'a (c.c.) karşı veya sadece fert ve topluma karşı sorumluluğun yerine getirilmesi, görevlerin bazılarının ihmal edildiği anlamına gelmektedir.

Sünnete baktığımızda, kul hakkının imanın önemli bir parçası olduğunu görmekteyiz. Nitekim Hz. Peygamber "İslâm beş şey üzerine kurulmuştur: Allah'tan (c.c.) başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın (c.c.) Resul'ü olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek, ramazan orucunu tutmak" (Buhârî, 1987: "İman", 1; Müslim, 1991: "İman", 19) buyururken üçüncü sırada kul hakkı olan zekâtı saymıştır. "Soğan ve sarımsak yiyenler camimize yaklaşmasın, onların kokularıyla bize eziyet etmesin" (İbn Hanbel, 1995: XIII/51, XV/337; Buhârî, 1987: "Sıfetü's-salât", 76; Müslim, 1991: "Mesâcid", 71; Ebû Dâvûd, 2009) "Et'ime", 40) buyururken yine Allah'a (c.c.) ibadet ederken kul hakkı konusunda da dikkatli davranmamızı istemektedir.

Hız. Peygamber sahabeye, "Müflis kimdir bilir misiniz?" diye sorar, sahabe "Bizde müflis hiç parası ve eşyası olmayan kimsedir" diye cevap verince, Hız. Peygamber şöyle devam eder: "Gerçek anlamda benim ümmetimden müflis, kıyamet gününde namaz, oruç ve zekâtla gelip; ancak birine sövmüş, birine zînâ isnadında bulunmuş; bir başkasının da malını yemiş, bir diğer kimsenin kanını dökmüş, bir diğerini de dövmüş kimsedir. Hasenatından şuna buna verilecektir. Şayet dâvası görülmeden hasenatı biterse, hak sahiplerinin günahlarından alınarak bunun üzerine yüklenecek, sonra cehenneme atılacaktır" (İbn Hanbel, 1995: XIII/399, XIV/437; Müslim, 1991: "Birr", 59).

Bu hadiste Hız. Peygamber kul hakkına giren kimsenin ahiret gününde amel açısından iflas edeceğini ifade ederek kul hakkının önemine vurgu yapmaktadır. Aynı şekilde sadece Allah'a (c.c.) karşı sorumluluğun yerine getirilmesinin insanı kurtarmayacağını da altını çizmektedir.

Hız. Peygamber mümin ve Müslüman'ın tanımını yaparken de kul hakkına vurgu yaparak şöyle buyurmaktadır:

"Müslüman dilinden ve elinden Müslümanların selâmette kaldığı kimsedir" (Buhârî, 1987: "İman", 3, "Rikâk", 26; Müslim, 1991: "İman", 65).

"Mümin, malları ve canları hususunda insanların kendisini emin görüp güvende hissettikleri kimsedir" (İbn Hanbel, 1995: XIV//499, XXXIX/387; İbn Mâce, 2009: "Fiten", 2; Tirmizî, 1977: "İman", 12; Nesâî, 1406: "İman", 8).

Yine Hız. Peygamber arka arkaya üç defa "Vallahi iman etmiş olmaz, vallahi iman etmiş olmaz, vallahi iman etmiş olmaz!" buyurur. Hazır bulunanlar "Ey Allah'ın (c.c.) Resulü! Bu iman etmiş olmayan kimdir?" diye sorduklarında, Hız. Peygamber: "Komşusu şerrinden güvende olmayan kimse" diye cevap verir (İbn Hanbel, 1995: XXXXV/139; Buhârî, 1987: "Edeb", 29). Başka bir hadiste Hız. Peygamber, "Sizden biri kendisi için arzuladığı şeyi, (din) kardeşi için de arzulamadığı müddetçe (tam anlamıyla) Müslüman olmaz" (Buhârî, 1987: "İman", 6; Müslim, 1991: "İman", 71) buyurmaktadır.

Ticaretinde hile yapan kimseye, Hız. Peygamber "Aldatan, hile yapan bizden değildir" (İbn Hanbel, 1995: XII/242; Müslim, 1991: "İman", 164) buyurmaktadır.

Bu hadislerle baktığımızda yine bir kimsenin kâmil Müslüman olup olamamasının, onun Allah'la (c.c.) olan ilişkisinin yanında fert ve toplumla olan ilişkisi ile de doğrudan bağlantılı olduğunu görmekteyiz. Her bir Müslüman'ın kul hakkı konusunda çok dikkatli davranması hususuna vurgu yapılmaktadır.

Hız. Peygamber sahabeye "Büyük günahların en büyüğünü size haber vereyim mi?" diye sorar. Onlar da "Evet" Ey Allah'ın (c.c.) Resulü! Dediklerinde, Hız. Peygamber: "Allah'a (c.c.) ortak koşmak, anaya-babaya isyan ve eziyet etmektir" der, dayanmakta iken oturur ve şöyle buyurur: "İyi dinleyin! Bir de yalan söz ve yalan şahitliğidir." Bu hadisin ravisi olan Ebû Bekre adlı sahabi: "Hız. Peygamber son cümleyi o kadar tekrarladı ki ben susmayacak sandım" der (Buhârî, 1987: "Edeb", 6).

Bu hadiste Hız. Peygamber büyük günahların en büyüklerini sayarken, Allah'a (c.c.) şirkten sonra, ana-babaya isyan ve eziyet, yalan şahitlik gibi kul hakkını sıralamakta ve kul hakkına vurgu yapmak için oturup cümleyi defalarca tekrarlamaktadır. Allah'a (c.c.) ortak koşmak en büyük günah olduğu halde burada Hız. Peygamber'in kul hakkına daha fazla vurgu yapması, insanları bu konu hakkında bilinçlendirmek istemesiyle açıklanabilir. Yani hadis aslında kul hakkını önemsemeyenler için bir uyarı niteliği taşımaktadır.

Yine Hız. Peygamber, "Rabb'in rızası ana babanın rızasındadır. Rabb'in gazabı ise ana babanın gazaplanmasındadır" buyurmaktadır (Tirmizî, 1977: "Birr", 3).

Bu hadiste de Allah'ın (c.c.) rızası ve gazabı doğrudan anne ve babanın rızaları ve gazaplarına bağlanmış, kul hakkına riayet etmeyen Allah (c.c.) ile ilişkisinin düzeltilmesinin mümkün olmadığına değinmiştir.

Hız. Peygamber sürekli oruç tutup gece namazı kılmak isteyen Abdullah b. Ömer'i "Nefsinin senin üzerinde hakkı vardır, ailenin senin üzerinde hakkı vardır" (İbn Hanbel, 1995: XI/465) diye uyarmaktadır.

Bu hadiste yine Allah (c.c.) hakkı ile kul hakkı arasında dengeli davranmamızın önemine vurgu yapılmaktadır. Bir kimsenin ailesiyle ilgilenmek ve onlara karşı sorumluluğunu yerine getirmek için ibadeti terk etmesinin doğru olmadığı gibi ibadet etmek için de ailesini ihmal etmesi ve onlara karşı sorumluluğunu yerine getirmemesi doğru değildir. Her Müslüman'ın hem fert ve topluma karşı hem de Allah'a (c.c.) karşı görev ve sorumluluğunu dengeli bir şekilde yerine getirmesi gerekir. Söz konusu sorumlulukların birinin yerine getirilmesi için diğerinin terki gerekmez.

Bütün bunlara baktığımızda kul hakkına riayet etmenin iman ve ibadetin olmazsa olmazı olduğunu görmekteyiz. Ancak bu durum Allah'a (c.c.) itaat ve kula itaatle karıştırılmamalıdır. Böylesi durumda ise Allah'a (c.c.) itaat her şeyden önce gelir. Nitekim Allah (c.c.) anne babaya itaati, Allah'a (c.c.) şirk koşmaya emretmemeleri durumuyla sınırlandırmaktadır. Allah'a (c.c.) şirk koşmayı ve ma'siyeti emrettiklerinde onlara da itaat edilmez.

Hz. Peygamber "Sizin en hayırlınız ailesine karşı en hayırlı olanıdır. Ben de aileme karşı hayırlıyım" (İbn Mâce, 2009: "Nikâh", 50; Tirmizî, 1977: "Menâkıb", 64) buyururken de aslında bir açıdan aynı hususa vurgu yapmaktadır. Kişinin en hayırlı kul olması da yine ailesi başta olmak üzere fert ve toplumla olan ilişkisine bağlanmıştır.

"Kim yalan konuşmayı, yalanla iş yapmayı ve cehaleti bırakmazsa Allah'ın (c.c.) onun yemesini ve içmesini terk etmesine ihtiyacı yoktur" (İbn Hanbel, 1995: XVI/332; Buhârî, 1987: "Savm", 8, "Edeb", 51; Ebû Dâvûd, 2009: "Savm", 25) şeklindeki hadiste yine kul hakkının önemine vurgu yapılmaktadır.

İkinci bir husus ise ibadetin ihlas ile yapılması, riya ve gösterişten uzak bir şekilde yerine getirilmesidir. İhlas ibadetin ruhudur, ruhsuz bir ibadet hiçbir anlam taşımaz. Gösteriş ise ibadeti yok eder, gösteriş için ibadet yapan kimse sevap kazanmak yerine günah işlemiş olur. Hz. Peygamber, en ufak riyanın bile bir çeşit şirk olduğunu ifade etmiştir (İbn Mâce, 2009: "Fiten", 16; Tirmizî, 1977: "en-Nüzûr ve'l-Eymân", 8; Hâkim, en-Nîsâbü'rî, 1411), I/44, III/303, IV/364, 366). İbadetlerin en önemlilerinden olan namaza riya karıştığında, namaz insanın aleyhine dönüşür. Nitekim Allah (c.c.), namazlarında gösteriş yapanlar hakkında "vay o namaz kılanların haline" (el-Maûn 17/4, 6) buyurmaktadır.

2. Yunus Emre'nin İbadet Anlayışı ile İlgili Divan'ından Örnekler

Yunus Emre bir taraftan ibadet ve kulluğun kapsamı hakkında dikkat çekerken diğer taraftan da ibadete zarar veren veya onu yok eden şeyler konusunda uyarılarda bulunmaktadır. Burada Yunus Emre'nin Divân'ından konuyla ilgili bazı beyitler vererek onun bu husustaki düşüncelerini açıklamaya çalışacağız.

2.1. İbadet ve Kul Hakkı

Yunus Emre kul hakkına vurgu yapmakta ve bunu şiirlerinde tekrar tekrar dile getirmektedir. Burada doğrudan namaz, oruç ile alakalı olan, aynı şekilde kul hakkına vurgu yapan beyitlerine yer vereceğiz:

*"Kesgil harâmdan elün kesgil gaybetden dilün
'Azrâil el'irmedin bu dükkânı dir gider"* (Yunus Emre, 2008: 35/4).

Yunus Emre bu beytinde genel olarak bütün haramlardan ve özel olarak gıybetten uzak durulması gerektiğini vurgulamaktadır.

*"Bir kez gönül yıkdunısa bu kıldugun namaz değil,
Yitmiş iki millet dahı, elin yüzün yumaz değil"* (Yunus Emre, 2008: 166/1).

*"Ak sakallu pîr koca, bilmez ki hâli nice
Emek yimesin hacca, bir gönül yıkarısa"* (Yunus Emre, 2008: 299/3).

Kur'an-ı Kerim'de Allah (c.c.) "...namaz kıl; muhakkak ki namaz hayâsızlıktan ve fenalıktan alıkoyar" (Ankebût 29/45) buyurmaktadır. Söz konusu ayeti tefsir eden Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mesûd ve Hasan gibi müfessirler de sahibini hayâsızlıktan ve fenalıktan alıkoymayan namazın gerçek anlamda bir namaz olmadığını, hatta sahibini Allah'tan (c.c.) uzaklaştırdığını söylemektedirler (Ebû'l-Berekât Neseî, 1419: II/679; İbn Kesîr, 2000: X/515). Aynı şekilde hac konusunda Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Bir kimse uzun sefere çıkar, saçları dağılmış, toza toprağa bulanmış bir hâlde ellerini semâya uzatarak: Yâ Rabbî, yâ Rabbî! diye duâ eder. Hâlbuki yediği haram, içtiği haram, giydiği haram, kendisi haramla beslenmiş olursa böylesinin duası nasıl kabul edilir?" (İbn Hanbel, 1995: XIV/89; Müslim, 1991: "Zekât", 65). Yani sadece hacca gitmek insanı kurtarmaz, kul hakkı hac ile affedilmediği gibi, haram mal ile yapılan hac da Allah (c.c.) katında makbul değildir.

Burada Yunus Emre'nin de aynı hususa vurgu yaptığı görülmektedir. Yani bu sözleri, ibadetlerin önemsizliğini göstermek için değil, kul hakkının önemine dikkat çekmek maksadıyla söylemektedir.

Yunus Emre ifade edilenlerin yanında kişinin Allah'a (c.c.) ibadeti ile insani ilişkiler arasında bir bağ kurmakta ve "kıldığınız namaz sizi kötülüklerden alıkoymuyorsa Allah'tan (c.c.) uzaklaştırır" ilkesi ışığında ibadetleri anlamlandırmak istemekte ve sosyal olarak insanlığa katkısı olmayan ibadetin yüce Allah'ın (c.c.) yanında da bir kıymetinin olamayacağını düşünmektedir. Böylelikle Yunus Emre'nin literal anlamı aşan derinlikli bir okuma yaptığını söylemek mümkündür.

2.2. Namaza Vurgu

Yunus Emre'nin divanında oruç, zekât ve hac gibi ibadetlerin tamamına değinilmiş; en çok de beş vakit namaza vurgu yapılmıştır (bk. Ali Çelik, 2015: 151-164). Ancak biz burada hepsine yer vermeyip sadece namaz ile ilgili birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

*"Bana namâz kılmaz diyen ben kıluram namâzumu
Kılurısam kılmazısam ol Hak bilür niyâzumu*

*Hak'dan artuk kimse bilmez kâfir müselmân kim durur
Ben kıluram namâzumu Hak geçürürse nâzumu "* (Yunus Emre, 2008: 349/1-2).

Burada bir yandan kendisinin namaz kıldığını dile getirirken, diğer bir yandan da namazın Allah (c.c.) ile kul arasında bir ilişkiden ibaret olduğunun altını çizmektedir. Ayrıca hiç kimse hakkında önyargılı davranılmaması gerektiğine de vurgu yapmaktadır.

İlk dörtlüğü aşağıda zikrettiğimiz ve toplamda yedi beyitten müteşekkil bir şiirinin tamamında (irte) sabah namazın önemine değinerek ilgili beyitte sabah namazını kılamamak için kişinin ancak ölmüş olmasının geçerli bir mazeret olabileceğini dile getirir. Yani insan hayatta ise ve nefes alabiliyorsa hiçbir surette sabah namazını kılıp kılmama gibi bir ihtiyarı yoktur:

*"Sana direm iy velî
Tur irtе namazına*

*Eger degülsen öli
Tur irtе namazına".* (Yunus Emre, 2008: 315/1).

Bu şiirinde, tıpkı Kuran-ı Kerim'de Allah'ın (c.c.) "Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine kulluk et" (el-Hicr 15/99) buyruğu gibi her bir Müslüman'ın hayatta olduğu müddetçe namaz kılması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Şiirin bütününde, yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi özelde sabah namazını, genelde ise emredilmiş olan diğer tüm namazları kılmaya ölüm dışında hiçbir şeyin engel olamayacağı fikri serpiştirilmiştir.

Namaz kılmanın ehemmiyetini vurguladığı bir başka şiirinde ise şöyle demektedir:

*“Allah buyruğun dutgıl namâzun kılup gitgil
Namâzun kılmayınca zinhâr varmagıl işe*

*Evünde helâlüne biş vakt namâz öğretgil
Ögüdün dutmazısa yazuğı yokdur boşa*

*Namâz kılmaz kişünün kazandığı hep harâm
Bin kızılı varısa birisi gelmez işe”* (Yunus Emre, 2008: 341/3-5).

Bu beyitlerinde her Müslüman’ın namaz kılmasını ve İslâm’ın temeli olan namazı eşi ve ailesine öğretmesini öğütler. Güne namazla başlanması gerektiğine de değinen Yunus Emre, namaz kılmayan kişinin kazancının bereketsiz olduğunu, hatta tam anlamıyla helal olmadığını söyleyerek namazın önemine vurgu yapar.

*“Namâz kılmayana sen müsülmândur dimegil
Hergiz müsülmân olmaz bagrı dönmişdür taşa*

*Yûnus imdi namâzun komagıl sen kıla gör
Ansuzın ecel irer ‘ömür yitişür başa”* (Yunus Emre, 2008: 341/6-7).

*“Müsülmânâm diyen kişi şartı nedür bilse gerek
Tanrı'nun buyruğun tutup beş vakt namâz kılsa gerek”* (Yunus Emre, 2008: 136/1).

Hız. Peygamber İslâm’ı bir çadıra benzeterek namazın onun direklerinden biri olduğunu ifade etmiştir” (Buhârî, *es-Sahih* “İman”,1; Müslim, *el-Cami’u’s-Sahih* “İman”,19). Yunus Emre de yukarıdaki şiirlerinde bu anlama dikkat çekmekte ve namaz ibadetinin İslâm’ın bir parçası olduğuna, namazsız Müslüman olmanın mümkün olmadığına vurgu yapmaktadır. Yine ölümün ne zaman geleceğinin bilinmemesinden dolayı namaz kılmayan Müslüman’ın bir an önce namaza başlaması gerektiğine değinmektedir. Yani tembelliğe kapılıp namaz kılmayan ve “sonra kılarım” diyen bir Müslüman’ın hiç zaman kaybetmeden bir an önce namaza başlaması gerekir.

*“Gönlünde ikilik tutan ol metâ’ı bunda satan
Yarın Cehennem’de yatan bunda namâz kılmayandır”* (Yunus Emre, 2008: 99/5).

*“Her kim bu sözden almadı biş vakt namâzı kılmadı
Bilün müsülmân olmadı ol Tamu’ya girse gerek”* (Yunus Emre, 2008: 136/8).

Bu beyitlerde namazın önemine dikkat çekerek, namaz kılmamanın cehenneme girme sebeplerinden biri olduğunu ifade etmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de cennet ehli cehennem ehline, “Sizi bu yakıcı ateşe sürükleyen nedir” diye sorduklarında cehennem ehlinin cevap verirken “Namaz kılanlardan değildik” diye cevaba başlamaları nakledilmektedir (el-Müddesir 74/42-43).

Suçluların cehenneme girme sebeplerini sayarken namaz kılmama ile başlamaları, namazın İslâm’daki önemini göstermektedir.

2.3. İbadet ile Mağrur Olmak

Yunus Emre Müslüman’ın ibadetleriyle mağrur olmaması gerektiğine de dikkat çekmekte ve şöyle demektedir:

*“Oruc-namâz, gusl u hac hicâbdur ‘âşıklara
‘Âşık andan münezzeh hâssü'l-havâs içinde”* (Yunus Emre, 2008: 302/14).

“Orucuna güvenme namâzuna tayanma
Cümle tâ‘at tak olur nâz u niyâz içinde” (Yunus Emre, 2008: 302/13).

“Rükû‘ sücûda kalma ‘amelüne tayanma
İlm ü ‘amel gark olur nâz u niyâz içinde” (Yunus Emre, 2008: 303/2).

“Okıdum bildüm dime çok tâ‘at kıldum dime
Eri Hak bilmezisen ‘abes yire yilmekdür” (Yunus Emre, 2008: 91/3).

Burada yine Yûnus Emre'nin amacı ibadetleri önemsiz göstermek değil, tam aksine kişinin ibadetleriyle mağrur olmaması gerektiğine vurgu yapmaktır. Namaz oruç gibi ibadetlerin gerçek derviş için bir hicap yani Allah'a (c.c.) ulaşma konusunda birer engel olması ile ilgili ifadeleri bu anlamda anlaşılmalıdır.

Yunus Emre bir taraftan kul hakkına ve ibadetin manevî tarafına vurgu yaparken diğer yandan da sadece Allah (c.c.) hakkı olan namaz gibi ibadetlerin önemini altını çizmeyi de ihmal etmemektedir. Böylece hem zahirî ve batınî ibadetler arasında hem de Allah (c.c.) hakkı ve kul hakkı arasında dengeli davranmanın önemine dikkat çekmektedir. Aşağıdaki başlık altına yer verdiğimiz beyitlerine baktığımızda her Müslüman'ın beş vakit namazını kılması gerektiğini, namaz kılmayanın Müslüman olamayacağını açıkça ifade ettiğini görmekteyiz.

2.4. İbadetlerde Gösteriş Tehlikesi

Yunus Emre, ibadeti yok eden gizli tehlikelerden birine vurgu yaparak şöyle demektedir:

“Kılursın riyâ namâz yazugun çok hayrun az
Dinle neye varur söz Cehennem'de yatarsın” (Yunus Emre, 2008: 248/8).

Kur'an-ı Kerimde gösteriş için namaz kılanlar hakkında “Vay o namaz kılanların haline ki: Onlar kıldıkları namazdan gafilirdler. Onlar gösteriş yaparlar” (Maûn 107/4, 6) buyrulmakta ve gösterişle yapılan ibadetin insana bir yarar sağlamadığı gibi, zarar vereceği ifade edilmektedir.

Hız. Peygamber bu tehlikeye dikkat çekerek “Riyanın en azı bile şirkidir” (İbn Mâce, *es-Sünen* “Fiten”, 16; Tirmizî, *es-Sünen* “en-Nüzûr ve'l-eymân”, 8; Hâkim, *el-Müstedrek âle's-Şaḥihayn*, 1/44, 3/303, 4/364, 366 buyurmaktadır.

Yunus Emre de bu şiirinde riya ve gösterişin zararına değinip söz konusu ayet ve hadisin anlamını ifade ederek, gösterişle namaz kılanın zararının çok yararının az olduğunu ve bu şekilde kılınan namazın, sahibini cennete değil cehenneme götüreceğine değinmektedir.

Yukarıda da değinildiği gibi burada sadece doğrudan namaz oruç ile ilgili olan, kul hakkının önemine vurgu yapan beyitlere yer verilmiştir. Yunus Emre'nin Divan'ında ibadetler ile ilgili 121 beyit mevcuttur. İbadet ile ilgili diğer beyitleri için bk. (Yunus Emre, 2008: 5/7, 17/2, 17/3, 17/7, 20/1, 20/2, 20/3, 22/6, 24/2, 41/3, 41/8, 41/9, 44/4, 56/2, 70/6, 76/3, 81/5, 88/5, 88/6, 91/5, 100/7, 103/6, 104/4, 104/6, 106/2, 106/8, 109/2, 109/3, 109/4, 116/3, 116/4, 116/5, 117/2, 117/7, 126/4, 127/5, 127/8, 130/5, 136/2, 136/3, 136/4, 136/5, 136/6, 136/7, 137/4, 138/1, 145/6, 152/15, 154/5, 159/3, 170/2, 170/5, 171/11, 186/6, 196/9, 198/9, 205/7, 205/9, 209/6, 225/8, 227/5, 238/5, 241/2, 248/9, 258/3, 258/5, 275/1, 279/7, 279/10, 280/6, 285/4, 295/13, 299/3, 303/4, 307/4, 311/3, 311/4, 315/2, 315/3, 315/4, 315/5, 315/6, 315/7, 335/12, 341/1, 341/2, 342/4, 346/5, 350/6, 350/7, 353/7, 357/2, 357/4, 364/1, 364/2, 364/4, 364/5, 366/5, 366/6, 367/10, 368/4, 413/6, 417/22).

Sonuç

İbadet insanların ve cinlerin yaratılış gayesidir. Bu görevi tam olarak yerine getirmiş olabilmek için onun kapsamına giren tüm hususlara dikkat etmek gerekir. Dolayısıyla Allah (c.c.) hakkı ile birlikte kul hakkına da riayet etmemiz kaçınılmazdır. Kur'an ve sünnete baktığımızda bir kimsenin kâmil bir Müslüman olabilmesi için Allah (c.c.) ile olan ilişkisinin yanı sıra fert ve toplum ile olan ilişkisini de düzeltmesine ve bu konuda dengeli davranmasının gerekliliğine vurgu yapıldığını görmekteyiz. Ayrıca ibadetin bütün şartlarını yerine getirmeye özen gösterip onu bozan şeylerden de sakınmak gerekir. Namazın zahiri şartlarından örnek verecek olursak, namazın geçerli olabilmesi için abdestli olunması gerekir; abdestsiz olarak kılınan namaz geçersizdir, hatta abdestsiz namaz kılan bir kimse sevap elde etmediği gibi ayrıca günaha girer. Aynı şekilde namaz esnasında da namazın bozulmamasına dikkat edilmelidir. Namaza aykırı bir davranış sergilendiğinde (konuşmak, gülmek, yemek, içmek gibi) namaz yine geçersiz hale gelir. Namazı bilerek bozan kişi yine günahkâr olur. Manevî şartlarına baktığımızda yine bütün ibadetlerin ihlasla yapılması, gösteriş ve riya gibi ibadeti yok eden hususlardan uzak durulmasının ne kadar önemli olduğunu anlamaktayız. Nitekim Allah (c.c.), gösteriş için namaz kılan kimse için “vay haline” ifadesini kullanmıştır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in “gerçek anlamda yoksul” olarak ifade ettiği, bütün ibadetlerini tam olarak yerine getirdiği halde kul hakkına girdiği için amel açısından iflas edip cehenneme girmeye mahkûm olan kimselerden olmamak için de çaba harcamamız gerekir.

Müslümanların bir kısmı Allah hakkıyla ilgili konularda hassas olmalarına rağmen kul hakkına aynı hassasiyeti göstermezler. Hâlbuki kul hakkı da dikkat etmemiz gereken çok önemli bir husustur. İşte Yunus Emre insanları bilinçlendirmek için bu konuya sık sık vurgu yapmaktadır.

Yunus Emre, Hz. Peygamber'in “Soğan ve sarımsak yiyen mescidimize yaklaşmasın” buyruğuna benzer ifadeler kullanmaktadır. Şiirlerinde namaz oruç gibi ibadetlerin gerçek derviş için bir hicap, yani Allah'a (c.c.) ulaşma konusunda birer engel olduğunu söylemektedir. Bu sözleri tek başına ele alındığında onun ibadetlere karşı olduğu düşünülebilir. Hâlbuki diğer beyitlerine bakıldığında, her Müslümanın beş vakit namazını kılması gerektiğini, namaz kılmayanın Müslüman olamayacağını açıkça söylediği görülmektedir. Dolayısıyla sözlerine bir bütün olarak bakıldığında onun bu sözleri, şeklen yapılan, özünü yitirmiş ve ruhunu kaybetmiş ibadetler için, aynı şekilde kul hakkına girmemek, ibadeti ihlasla yerine getirmek, ibadete riya ve gösteriş karıştırmamak ve ibadetle mağrur olmamak gibi hususlara vurgu yapmak için kullandığı anlaşılmaktadır.

Yunus Emre bir taraftan manevî ibadetlere vurgu yaparken, diğer taraftan da zahirî ibadetlere vurgu yapmayı ihmal etmemektedir. Aynı şekilde bir yandan kul hakkı üzerine dururken diğer taraftan da namaz gibi Allah (c.c.) hakkı olan ibadetlerin de ihmal edilmemesi gerektiğini sık sık dile getirmektedir. Namazın dünya ve ahiret saadeti için bir yol olduğunu söylemekte ve namazsız bir İslam'ın mümkün olmayacağını açıkça ifade etmektedir.

İbadetin kendisi kadar ibadeti yok eden hususların dikkate alınması da önemlidir; zira riya ve kibir gibi bazı hususlar ibadeti yok etmekle kalmaz, ibadet sahibinin günaha girmesine de sebep olur. İşte Yunus Emre diğer hususlarla birlikte şiirlerinde bu hususların üzerinde de sıkça durmaktadır. Allah (c.c.) hakkı ile kul hakkının her ikisi konusunda hassas olmanın gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Kaynakça

- Buhârî, M. b. İ. (1987). *el-Cami'ü's-Sahih*. thk. Mustafa ed-Dîb. Beyrut, Dâru İbn Kesir.
- Çelik, A. (2015). *Yunus Emre'nin Şiirlerinde İman-İbadet-Ahlak Esasları*. Bursa, Emin Yayınları.
- Ceyhan, S. (2012). Ubûdiyyet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 42, ss. 43-44). İstanbul, TDV Yayınları.
- Ebû Dâvûd, S. b. E. b. İ. (2009). *es-Sünen*. Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Ezherî, M. b. A. (2001). *Tehzîbu'l-Luga*. thk. Muḥammed 'Avḍ Mir'ab. Beyrut, Dârü İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- Hâkim, M. b. A. (1411). *el-Müstedrek âle's-Şaḥîḥayn*. thk. Muḥtafâ 'Abdu'l-kâdir 'Aṭâ. Beyrut, Dârü'l-Kütüb-i'l-İlmiyye.

- İbn Hanbel, A. (1995). *Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*. Beyrut, Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Kesîr, İ. b. Ö. (2000). *Tefsirü'l-Kur'ani'l-azîm*. thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed vd. Kahire, Müessesetü Kurtuba.
- İbn Mâce, M. b. Y. (2009). *es-Sünen*. thk. İsam Musa Hadî. Suûdî, Dârü's-Siddîk.
- İbn Teymiyye, A. b. A. (1426). *el-Ubûdiyye*. Beyrut, el-Mektebü'l-İslâmî.
- Kur'an Yolu Meali*. (2015). (H. Kahraman, M. Çağrıç, İ. K. Dönmez, S. Gümüş, Çev.). Ankara, DİB Yayınları.
- Müslim, b. H. (1991). *el-Cami'u's-Sahih*. Kahire, Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- Nesâî, A. b. Ş. (1406). *es-Sünen*. Halep, Mektebetü'l-Maţbû'âti'l-İslâmiyye.
- Nesefî, A. b. A. (1419). *Medâriku't-Tenzîl ve Hâkâîku't-Te'vîl*. thk. Yûsuf 'Alî Budeyyî. Beyrut, Dârü'l-Kelimi't-Ṭayyib.
- Sinanoğlu, M. (1999). İbadet: Etimoloji ve Tanım. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (C. 19, ss. 233-235. İstanbul, TDV Yayınları.
- Tirmizî, b. İ. b. S. (1977). *es-Sünen*. Mısır, Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafâ el-Bâbî.
- Yûnus Emre. (2008). *Yûnus Emre Külliyyâtı, Yûnus Emre Dîvânı, Tenkitli Metin* (Haz. M. Tatçı). İstanbul, H Yayınları.